

МАРИЯ ТИХОВА (Шумен)

КЪМ ПРЕВОДИТЕ НА ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

В известното си изследване „К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке“ Полихроний Сирку наред с редицата съчинения, преведени в България през XIV в., отделя място и за втория превод на Римския патерик, известен още като „Диалози за живота и чудесата на италианските отци и за безсмъртието на душата“, написан от папа Григорий Велики между 593 и 594 г.

Сирку посочва три южнославянски преписа от XIV в. на този втори превод на Римския патерик, направен според него по времето на цар Иван Александър: Виенски, 22, XIV в., Пражки, IX, Д, 20, XIV в. и от сборката на Толстой, Q. I. 275, като посочва, че е от втората половина на XIV в.. Единствените бележки на Сирку се отнасят до качеството на превода. Според него преводът е буквален, с незначителни отклонения от гръцкия текст. Допуска, че преводачът е разполагал с такъв гръцки препис, който е бил различен от поместения в изданието на Мин.¹ Третият препис — от сборката на Толстой, Q. I. 275, XIV в., съхраняван в ГПБ, Ленинград, е отбелязан по-късно и от А. Соболевский в неговото изследване, посветено на Римския патерик, като препис, който съдържа „перевод исправленный“ и който е различен от първоначалния, ранен превод на Римския патерик².

В последно време ни се удаде да работим със същия този препис. В тази разработка представяме само част от наблюденията си върху езика на Толстой, Q. I. 275, XIV в., чийто правопис е среднобългарски.

1.0. При обработката на лексикалния материал и особено при опита да се приложи класическият класификационен принцип, базиращ се на синонимните двойки Кирило-Методиева лексема: преславска лексема, се появиха известни затруднения.

Досегашните ни представи за въпросните синонимни двойки са изградени на базата на фундаменталните изследвания на богослужебните книги от по-стари автори като В. Ягич³, Ив. Евсеев⁴, М. Сперански⁵, В.

Погорелов⁶, А. В. Михайлов⁷ и др., а в наше време — и от разработките на Ив. Гълъбов⁸, Р. М. Цейтлин⁹, Ив. Добрев¹⁰, А. Давидов¹¹ и др.

Римският патерик обаче не е тясно богослужерна книга. Неговото съдържание отразява ежедневието на ранното италианско монашество и включва около 150 патерични разказа, разположени в четири книги. Очевидно е, че не може да се очаква целият лексикален пласт на Римския патерик, съдържащ както общобългарска, така и диалектна лексика, а също и чуждоезична — гръцка, латинска и прабългарска, да бъде разпределен според традиционната подялба на „Кирило-Методиева лексика“ и „преславска лексика“. Така например думата *сочиво*, 97.2 — 6 (II-ра книга) със значение *'бобово растение, леща'* според речника на Срезневски¹² се среща в Синайския патерик, XV в., Изборника от 1073 г., XIII-те слова на Григорий Назиански, XI в., което ни дава право да я включим в групата на преславската лексика. Но в речника на Пражката академия¹³ за *сочиво* са посочени: Хърватски глаголически бревиарий от XIV—XV в., съдържащ части от Стария Завет, а така и Номоканна на Методий. Днес думата е съхранена предимно в част от западно-българските говори. Затова при липса на повече конкретни исторически данни определяме *сочиво* като общоупотребителна дума в състава на стария български книжовен език. Същият критерий се прилага и при всички други думи, които не могат да бъдат прецизирани по отношение на признака „локалност“ в рамките на класическата опозиция „Кирило-Методиева лексика“: „преславска лексика“.

1.1. Терминът общоупотребителна, макар и условно, обобщава разнообразието от диалектна лексика в състава на стария български книжовен език и разкрива общата поради общия български произход лексикална материя в средновековните писмени паметници¹⁴. Този термин се прилага и в случаите: а) когато според речника на Садник-Айцетмюлер¹⁵ (по-нататък — СА) думата е отбелязана в паметници, свързани с преводаческата работа и на Кирил и Методий и на дейците от Плисковско-Преславското книжовно средище, което се потвърждава и от други лексикографски материали, като на Срезневски (по-нататък — Срезн.), на Миклошич¹⁶ (по-нататък — Микл.), на Пражката академия (по-нататък — Праж.), или според индексите към известните Йоан-Екзархови съчинения — Шестоднев¹⁷ (по-нататък — ЙоШ) и Богословие¹⁸ (по-нататък — ЙоБог), към Беседа против богомилите на Презвитер Козма¹⁹ (по-нататък — ПрКоз); б) когато според СА думата е характерна само за Кирило-Методиевата преводаческа практика, но според Срезн., Микл., Праж., ЙоШ, ЙоБог, ПрКоз тя се открива и в редица преславски съчинения; в) когато думата е засвидетелствана не само в преславската книжнина, но и в някои староруски или старочешки паметници, които са близки по време на създаване до старобългарските текстове от X—XI в. и чиято лексика, а и словообразователните им особености показват близост както с Кирило-Методиевата, така и с преславската книжовна традиция. Като конкретен пример могат да се посочат Новгородските служебни Минеи за 1095 —

1096, 1096 и 1097 г.²⁰, а също и Беседите върху Евангелието на папа Григорий Велики²¹; г). когато думата е отбелязана само в паметници от типа на Минейте за 1095—97 г., или на Беседите на папа Григорий Велики и др. под.

Примери: 1.1.а). — ограда 144.17-18; 144.23-24 — Син. Псалтир и Супр. сб.; отан, нрч., 216.18-23; 216.9-10 — Син. Требник, Супр. сб., ЙоШ отъсѣшти сѧ 11об.17-12.1 — Зогр. Мар. Син. Псалтир, Супр. сб., Пр. Козм.; отътрѣгнѧти сѧ 12.8-11 — Син. Требник, Супр., ЙоБог.; прилогъ 14.16-17 — Син. Тр., Супр.; причѧштати сѧ 946.10-12 — Клоцов, Супр. сб. ПрКозмы; причѧштение 154об.18-21 — Клоц. Супр.; спѣшнѧъ 12.8-11 — Син. Тр. Супр. ЙоШ ЙоБог.; оупразднити сѧ 102об.24-103.1 — Син. Пс. Супр. ЙоШ ЙоБог. Ефремовска кръмчая; хранина 82об.13-15 — Зогр. Мар. Ас. Син. Пс. Син. Тр. Сав. Супр. Пр.Козм.;

1.1.б). — раждежение 201.23-201об.1 — Син. Тр. ЙоШ, Панд. Антиох, XI в Гр. Наз. XI в.; гоувительство 132.11-13 — Син. Тр., Ефрем. кръмч.;

1.1.в). — прорицати 225.9-10 — Супр. ЙоШ, ЙоБог., Изб. 1073, Мин. 1096 Бес. папа Гр. Велики, Жит. св. Бенедикт; скарѧдъ 30об.6-8 — Панд. Ант. XI, Геор. Амар., Бес. Гр. Велики; оуѣдинение 117об.8-11 — Пат. Синайски, XI, Мин. 1096, Бес. Гр. Велики;

1.1.г). — ловѧение 142 об.5-6; 65.18-19 — ЙоШ, Мин. 1096, Бес. Гр. Велики; съжителница 113.20-22 — Мин. 1096; чашта 108.13-15 — Миней 1096 и редица други подобни думи.

1.2. Към групата „преславска лексика“ се включват такива думи, които според ползваните лексикографски източници се откриват само в произведения — преводни и оригинални, свързвани с дейността на книжовниците от Първата българска държава и особено на работещите в Плисковско-Преславското книжовно средище.

Например: златикъ 96об.18-19 — Супр., Житие на Константин-Кирил; мѣчѧтанѣ, ж. 80об.5-9 — Изборник 1073, Гр. Назиански, XI, ЙоШ; порицание 225.12 — Супр., Панд. Антиох, XI, ПрКозм.; рѧтъникъ 150об.18-22 — Супр. сб., Изборник 1073, Панд. Антиох, XI, ПрКозм.; съкѣтование 93.24-93об.2 — ЙоБог.; травѧникъ 211.2-9; 25.16-18; 25об.15-16 — Гр. Назиански, XI, Златоструй, XI и много други.

1.3. Поради въведената, макар и условно, група общоупотребителна лексика думите, които се срещат само в Кирило-Методиевите преводи, са изключително малко. Такива са например: искони, 156об.12-14 — в цитат на Евангелие от Йо.1.1: искони вѣ слово. и слово вѣ ѿ ба и ба вѣ слово, като искони е характерно за паримейния тип превод на Библията, срещу използването от Йоан Екзарх например предложно съчетание вѣ начало: вѣ начало вѣкаше слово и слово вѣкаше от кога и когѣ вѣкаше слово, 10613-16, ЙоШ²² рѣвѧникъ 'кладенец', 74об.11-13 — само в Син. Требник (СА, Праж.); словосъчетанието геѧнѧскѣ огнь 220об.19-20 — Евген. Псалтир, XI (Праж.) и др.

1.4. В лексикалния пласт на Тол. 275 може да се отграничи и една четвърта група лексеми — а) които явно са разговорни, вероятно и

диалектни, като *търноскчица*, 74.17-20 — неотбелязана в ползваните от нас речници. Хр. Вакарелски посочва *търнорец* и *търнорез* 'вид косери', съответно от Пазарджишко и Самоковско²³, или думата *съскък*, 97.2-6; 28.20-28об.1 — само един пример от втория превод на Римския патерик по Виенски препис от XVI в. (Микл.) — със значение 'сандък, отделение в хамбар, хранилище'. В „Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в.“, 1974:490 — с ъ с е к 'отделение в хамбар' е отбелязано като диалектна дума, но без да се локализира; — б) лексеми, които са засвидетелствани само в късни паметници, обикновено в преписи на този втори превод на Римския патерик, например: *звъръство*, 121.15-19; *крадъба*, 148.21-24; *омгышление*, 130.21-131.1 :Срезн., Микл.); — в.: — лексеми, които със своята морфоструктура се свързват с типични за XIV в. суфиксално и префиксално усложнени думи, и особено с редицата композита — калки от гръцки. Например:

— думи с формант *-ние* — един от най-предпочетените наред с форманта *-ство*: *благовоние*, 200об.10-12; *врачевание*, 21об.3-4; *извъштение*, 117.12-19; *отъломление*, 136об.1-6; *пленение*, 110.16-19; *страхование*, 93.24; *жесточество*, 74.4-6; *мжченичество*, 151.5;

— думи с префикс *въз-*, които се открояват с високата си фреквентност, например: *възвеселити са*, 127.5-6; *възлагати*, 161.9-12; *възмошти*, 68-12-14; *възпомъжти*, 161.9-12; *възхотѣти*, 117.11-19 и други.

— думи-композита с изключително висока честота на употреба от типа на: *благоговъение*, 109об.21-22 и др.; *благоговъение*, 21об.24-122.1; *благоговъение*, 122об.24-123.2; *благородънъ*, 93об.3-4; *временословие*, 226.17-20; *въсесильнъ*, 114.4-8; 119.4-5; 126.10-11 и др.; *доброненавистъникъ*, 61.6-8; *земледѣльникъ*, 28.20-28об.1; *земледѣльничъ*, 31.13-14; *земледѣльць*, 150.14-16; *зълъговърънъ*, 155об.11-14; *зълъоименитъ*, 155об.11-14; *зълъочастивъ*, 123об.19-23; *идолонестовънъ*, 89.15-17; *кръвопоушъ* 'ножче за пускане на кръв, ланцет', 23об.1-4; *лѣтъвопродавъць*, 210.18-24; *любоматежънъ*, 67об.19-20; *мъногодѣлание*, 120.15-27; *ногобольтъи* (неджгъ), 31об.15-17; *ногоуството*, 14.9-10; *праздънословие*, 72.22-24; *равновритвънъ*, 93об.13-15; *ржковъзложение*, 145об.4-6; *съмѣреномъдрие* 12об.19-20; 16об.11-12; 112.13-14; 129.21-23 и др.; *оумовѣдънъ*, 76.15-16; *единородънъ* 156об.12-14 и много други подобни.

Многобройните композита в Тол. 275, както и редицата производни с цитираните суфикси *-ние* и *-ство*, наред с *-ота*, тип *тагота*, 158об.13-14, или *-остъ*, тип *вѣлостъ*, 165.13-14, и други, следват, от една страна, образците, създадени още с първите, Кирило-Методиевите преводи, но богато представени в Супрасълския сборник и в Синайския Требник според изследванията на Р. М. Цейтлин²⁴. Но докато първите компоненти в цитираните илюстративни примери с композита, тип *благо-*, *въс-*, *зъл-*, *мъного-* и т. н., са традиционни, наследени от преводите на Първоучителите и на преславските книжовници, то цялостните облици на употребените в Тол. 275 композита имат своите точни или подробни съответствия в литературата от XIV в., като Манасиевата летопис от

XIV в.²⁵, пълния превод на Диалектиката на Йоан Дамаскин, направен през XIV в.²⁶, пълния превод на Догматиката на Йоан Дамаскин през XIV в.²⁷, произведенията на Григорий Цамблак²⁸, произведенията на Константин Костенечки, на Йоасаф Бдински²⁹ и др.

В количествено отношение най-многобройна е т. нар. общоупотребителна лексика, следвана от преславската, а тя — от късната, характерна за XIV в., а на последно място стои Кирило-Методиевата лексика, изолирана в ограничен брой думи, които обикновено изграждат облика на библейските цитати, свързани с преводаческата практика на Първоучителите.

Доколкото, от една страна, в състава на т. нар. общоупотребителна лексика влизат и Кирило-Методиеви, и преславски лексеми, а от друга — самата преславска лексика е на второ място по количество — явно е, че общо най-голям дял в речника на Тол. 275, представящ втория цялостен превод на Римския патерик от XIV в., се пада на онези лексеми, които широко са употребявани в преславската книжнина. Това, разбира се, не е изненадващо, като се имат предвид богатите по количество и разнообразни по съдържание съчинения — богослужебни, философско-теологични, исторически, нравствено-поучителни, естествено-научни, патерични разкази, светски тип повести и т. н., превеждани в дворцовите и манастирските скрипториуми на Първата българска държава, и чиято традиция продължава и се доразвива в епохата на Втората българска държава.

2.0. В областта на синтаксиса препис Тол. 275 също следва особеностите на среднобългарската традиция от XIV в., която, като съхранява високите достижения на Кирило-Методиевите и на преславските книжовни образци, създава и собствени изисквания, характеризиращи езика на голяма част от литературните произведения на XIV в.

2.1. Това са предимно чисто книжовни обрати, чужди на говоримата реч, които копират съответни гръцки конструкции. Най-ярък пример за така наречените структурни гърцизми е изобилието от обрати с членоподобно употребеното относително местоимение *иже*, *таже*, *еже*:

2.1.1. Конструкции от типа „*еже* (*иже*, *таже*) + инфинитив“. Например: *иѣ не оубо еже съдържатель быти*, 155.23-24; *съ въсѣщѣмъ...оусрьдиемъ пойскавъ аще что ѿвращетъ еже просащои женѣ дати хошетъ*. 110.22-24; *везъ азыка тѣлеснаго не иматъ силы еже глаголю*. 157.14-15 и други.

2.1.2. Конструкции от типа „предлог + *еже* (*иже*, *таже*) + инфинитив“, които са много по-чести и са особено характерни за XIV в. Например:

тъжде бии равѣ екиѣ въ еже създади словомъ учителства нѣное желащѣ наслаждениѣ, 21.13-15; *тъ оубо ѿтрокъ въ морѣ иже прѣ трини лѣты аде вывши разволѣвъ сѧ, въ еже оумрѣти прииде*, 191об. 8-11; *ѣму же тѣлеснѣ въ еже навести смърть*, 116.12-13; *аще бо въ тойжде книзѣ ѿгланіемъ своимъ многѣ лица не би приахъ, како на конци еже глаголю, въ еже услышати всѣмъ коупно съ совоа навчи*. 175.3-8; *пришешоу же емоу въ коринѣ, домъ пространѣ въ еже прѣпочити емоу искааше, иже въ сѧ дружинѣ его въмѣстити възможе*,

114.18-20; и оуничижити. за ѣже оубо показати са истинниѣи ѣго славу, 155.13-14; нж за ѣже далече мѣстѹ быти. ѣже погребаніе ѣго творацие. аѣе съвѣщашиа іако да..., 196об.23-197.4; ѡнѹ отрокѹ аще сего ради ѡнѹ свѣтъ своѹ мѣре лѣгати мнѣтъ за ѣже ѡномѹ ничтоже иѣно вѣдѣти развѣ темничижѹ тѣмж, 172об.22-173.2; и по ѣже вѣзвѣстити ѣмоу приложи гла. 192.20-21.

Във всички случаи от типа на цитираните под т. 2.1.1 и 2.1.2., независимо че се възпроизвеждат гръцки членувани инфинитивни конструкции, синтактичното значение на *ѣже* обикновено е сближено с причинно-следствения съюз *за да*.

2.1.3. С подчертано висока фреквентност се отличават и конструкции от типа „*иже* (*іаже*, *іеже*) + предложно съчетание”, което е в пост- или в анте- позиция спрямо поясняемия субстантив, т. е. следват се словоредните особености и на Кирило-Методиевите преводи, и на преславските³⁰. Например:

наша повѣстъ на іже нѣкѹ въ италіи просиавшии ѡцѹ възвратити, 148.8-10; аще оубо вѣсѣ іаже въ цркви ѣго кыващѣа чюса іаже и оубвѣдѣхомѹ повѣдати вѣсхоуемѹ. 148.8-10; іже къ немюу приходѣщи плѣненииѣи ѣже ѡ лагговардѣскаго вѣгажѣи плѣнениа. 194.12-14.

Всичките тези „*иже*” обрати имат своята подкрепа в редица произведения, създадени през XIV в.. Например: в Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак³¹; в Житието на Стефан Дечански, също от Григорий Цамблак³²; в Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки, както и в Похвално слово за Филотея от Йоасаф Бдински³³; в превода на цялостния текст на Диалектиката на Йоан Дамаскин през XIV в., напр.: аггломѹ оубо къ іеже съмышляти и кромѣ износна слова прѣподавати дрюгѹ дрюгѹ съмышляниа, члвкомѹ же къ іеже съмышляти и размышляти... 42b 2-4 срещу гръцкото τοῖς μὲν ἀγγέλοις, πρὸς τὸ νοεῖν, καὶ ἐκτὸς προφορικῶν λόγων μεταδιδόναι ἀλλήλοις τὰ νοήματα. τοῖς δὲ ἀνθρώποις, πρὸς τὸ νοεῖν καὶ λογίζεσθαι, както и: каменію же *ѣже* разгрѣвати се и простѹж/д/ати и *іе/ж/* ѡ мѣста въ мѣсто иномовиѣно прѣложение, сирѣчь вездѣшное, 42b 7-8 срещу гръцкото τοῖς δὲ λίθοις, τὴν τε τοῦ θερμαίνεσθαι, καὶ τοῦ ψύχεσθαι, καὶ τὴν ἀπὸ τόπου εἰς τόπον ἑτεροκίνητον διάβασιν, ἥγουν τὴν ἀψυχον³⁴, а също и в цялостния превод на Йоан Дамаскиновата Догматика, направен през XIV в., напр.: іеже ѡ самовласті слово. сирѣчь ѡ ѣже въ нѣ, 222b 11-13 — за гръцкото ὁ περὶ τοῦ αὐτεξουσίου λόγος τουτέστι τοῦ ἐφ’ ἡμῖν³⁵, срещу което в превода на Йоан Екзарх Български, в неговото Богословие, четем: о самовластни слово се *іесть* *ѣже* *іесть* въ насѣ, 193в 8-9³⁶; както и следващата употреба, също в съпоставителен план: вѣторюе же кою *іе* *іеже* въ нѣ, 222в 17-18, за гръцкото Δευτέρων δὲ, τίνα ἐστὶ τὰ ἐφ’ ἡμῖν³⁷, срещу което в Богословието на Йоан Екзарх стои: вѣторюе же что *іесть* въ насѣ, 194а 1-3³⁸. Подобни „*иже*” конструкции се откриват често и в Манасиевата летопис от XIV в.³⁹

2.2. Наред с чисто книжовните структури, калки от гръцки, в езика на Тол. 275 се откриват и особености, характерни за говоримата реч на епохата.

2.2.1. Такива са например редицата случаи за употреба на падежно-предложни съчетания, срещу които в първоначалните преводи на старобългарски, както и в част от произведенията на преславските автори стоят архаични — безпредложни конструкции⁴⁰.

2.2.2. Особено показателни са именните конструкции със задпоставено показателно местоимение, където съответното енклитично употребено тѣ, съ и онѣ се тълкува обикновено като членна форма. Например:

братѣ нѣкъи въ монастири бѣ. ѿже вѣще ѿго жити не хотѣше...вѣнеѣ братѣ съ межѣ инѣми не бѣ позванъ..., 36.13-15...36об.6-7; и ради сѣна ѿ свобожденіа, епѣпа прѣѣти не оустрашит сѣ... вдова же приложи глѣши. сѣ чѣка сѣго въ мѣсто ѿго даа. 111об.12-13...21-22; видѣ домѣ нѣкъи выскѣ ѿ доволна величества...тѣмже сѣго ради въ дому сѣмѣ прѣвѣйти хоѣѣ. 114.21-22...114об.3-4; вѣсѣчѣскыи же страны кампанійскыи невѣселены быша. мнѣши оубо ѿ нѣ плѣнени быша ѿ земля сѣа, въ странѣ африкійскѣ ѿведени быша. 110.8-12; мнози тамо сънидошѣ сѣ іако да стѣки онѣи дѣши ѿ мира сѣго ѿходѣши своѣ дѣша тои прѣложѣтъ, 193.13-15; сѣ же слышавѣ праведныи тѣ мжѣ, негодова, 21об.13-15; стѣи во тѣ мжѣ ѿже тогѣ оученикы ѿмѣстивыи, 29.14-15; благоговѣныи же тѣ мжѣ, 114об.2-3 и много други подобни.

Тези примери илюстрират и все по-широкото проникване на членните форми в езика на такива произведения от XIV в., които се отличават с ярък повествователен характер, с наличие на сюжетни интриги, каквото произведение е и Римският патерик. Този извод се доказва и от съпоставката например с Троянската притча, включена в състава на Ватиканския препис на Манасиевата летопис от XIV в., където примери от типа на: и видѣ то пришедѣ крѣль, іако довро естѣ, и нача съзѣдати градѣ, и съзѣда градѣ до старости своеа, и нарече имѣа градѣу томоу своимѣ именемѣ, или: и призѣа въ себе...добрыѣ витезы...по хорѣ тои⁴¹ са нещо обичайно. От друга страна в произведенията на Патриарх Евтимий Търновски почти не се наблюдават подобни употреби на слабите показателни местоимения в постпозитивна приименна топка⁴².

Различното отношение на книжовниците от XIV в. към една от най-характеризиращите особености на българския език — членната форма — още един път потвърждава тясната връзка между жанрово-композиционните и езиково-стилните особености на дадено средновековно произведение.

Представените кратки бележки за част от лексикалните и синтактичните особености на преписа от сбирката на Толстой, Q. I. 275, XIV в., съдържащ втория цялостен превод на Римския патерик, показват несъмнената му принадлежност към ръкописната традиция на Търновската книжовна школа. Независимо от количествената си ограниченост приложените примери илюстрират добре приемствеността в езиковата практика на книжовниците от XIV в., продължили традициите на двете основни преводачески школи от старобългарската епоха. От друга страна, тези примери доказват не само тясното, макар и формално, сближаване на среднобългарската книжовна практика от XIV в. с

морфологичните и синтактичните структури на гръцкия език, но и добрата връзка на тази книжовна практика с основни структурно-семантични и лексикални особености на говоримата реч.

БЕЛЕЖКИ

¹ П. С ы р к у. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, т. 1, СПб. 1898, с. 478—485.

² А. С о б о л е в с к и. Римский патерик в древнем церковно-славянском переводе — Изборник Киевский, 25, 1904: 1—23, бел. 1

³ И. В. Я г и ч. Памятник глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями. Берлин и Санктпетербург. 1883; Jagić, V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavyschen Sprache. Berlin 1913.

⁴ Ив. Е в с е е в. Книга пророка Исаи в древнеславянском переводе, ч. I — Славянский перевод книги пророка Исаи по рукописям XII—XVI вв. ч. II — Греческий оригинал славянского перевода книги пророка Исаи, СПб. 1897; Ив. Е в с е е в. Заметки по древнеславянскому переводу Св. Писания, Изв. Имп. Акад. Наук, т. X, 4; Ив. Е в с е е в. Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Введение и тексты, Изд. ОРАС, Имп. Акад. наук, Москва, 1905.

⁵ М. С п е р а н с к и й. К истории славянского перевода евангелия — Русский филологический вестник, XLI, 1899: 198—219; XLIII, 1900, 9—18.

⁶ В. П о г о р е л о в. О редакциях славянского перевода псалтири — Библиотека Московской Синодальной типографии, ч. I — Рукописи, III от Паслтыри. М., 1901.

⁷ А. В. М и х а й л о в. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе, ч. I — Паримейный текст, Варшава, 1912.

⁸ Ив. Г ъ л ъ б о в. Избрани трудове по езиковедение — Българско езиковедско наследство, С., 1986, с. 78—176; 679—695; 704—723; Ив. Г ъ л ъ б о в. Старобългарски език с увод в славянското езиковедение, С., 1980, с. 25—29.

⁹ Р. М. Ц е й т л и н. Лексика старославянского языка, М. 1977; Р. М. Ц е й т л и н. Лексика древнеболгарских рукописей X—XI вв., С. изд. БАН 1986

¹⁰ Ив. Д о б р е в. Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги — Български език, 1, 1979: 9—21; Д о б р е в. Кой старобългарски текстове са най-близко до Кирило-Методиевия евангелски превод — Старобългарска литература, 14, 1983: 3—10; Д о б р е в. Апостолските цитати в Беседата на Презвитер Козма и Преславската редакция на Кирило-Методиевия превод на Апостола — Кирило-Методиевски студии, 1, 1984: 44—62.

¹¹ А. Д а в и д о в. Към лексикалната характеристика на „Похвално слово за Евтимий“ и „Мъчение на Йоан Нови“ от Григорий Цамблак — Търновска книжовна школа, 1371—1971, С., 1974, 477—499; А. Д а в и д о в, Езикът на Григорий Цамблак с оглед на неговата лексика — Търновска книжовна школа, т. 3, С., 1984, с. 207—219.

¹² И. И. С р е з н е в с к и й. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам, т. I—III, СПб. 1893—1903 (Грац 1955).

¹³ Slovník jazyka staroslověnského, Československá akademie věd, Slovanský ústav, Praha 1958 ff.

¹⁴ Ив. Гълъбов. Старобългарски език с увод в славянското езикознание, С., 1980, с. 25—29.

¹⁵ L. Sadnik und R. Aitzetmüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, 1955.

¹⁶ Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, edidit Fr. Miklosich, Vindivonae, 1862—1865.

¹⁷ R. Aitzetmüller. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes, T. I—VII, 1958—1975.

¹⁸ L. Sadnik. Des Hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes, Wiesbaden 1967, MLS, N. V; 2. Band, Freiburg I. Br. 1931, MLS, T. XVI (V,2); 3. Band, Freiburg, I. Br. 1983, MLS, T. XVI (V,3); 4. Band, Freiburg I. Br. 1983, T. XVII (V, 4) MLS: Index und rückläufiges Wörterverzeichnis, zusammengestellt von Rudolf Aitzetmüller.

¹⁹ А. Давидов. Речник-индекс на Презвитер Козма, С. 1976

²⁰ Ц. Досева. Съществителните имена с наставка -ота в новгородските Миней от 1095—1097 г. Език и литература, 5, 1986) 91—99; Ц. Досева. Новгородские списки Миней и вопрос о вокабуляре древнеболгарского языка. — Traducje Cyryla i Metodego w językach i literaturach słowiańskich. Warszawa, 1988: 16—178.

²¹ Е. Благова, Ж. Икономова. Лексика Бесед Григория Двоеслова и лексика Иоанна Екзарха — доклад изнесен на Международни симпозиум „Йоан Екзарх Български“, Шумен, 1979 (Сборник „Преславска книжовна школа“, т. I — под печат).

²² R. Aitzetmüller. Das Hexaemeron des Exarchen... p. 75

²³ Хр. Вакарелски. Етнография на България, С. 1977.

²⁴ Р. М. Цейтлин. Лексика древнеболгарских ... с. 271—275

²⁵ J. Bogdan. Cronica lui Manasses, Bucureşti, 1922, Glossar: 225—456. Ив. Дуйчев, Д. С. Лихачев. Среднеболгарский превод Хроники Константина Манассии в славянских литературах, С., 1988.

²⁶ E. Weiher. Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer Übersetzung Wiesbaden, 1969, MLS T. VIII.

²⁷ E. Weiher. Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der kirchenslavischen Übersetzung des 14. Jahrhunderts. Herausgegeben von Eckard Weiher unter Mitarbeit von Felix Keller und Heinz Miklas, Freiburg I. Br. 1987, MLS T. XXV.

²⁸ П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература, С., 1966; П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, С. 1971; А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева - Панайотов, П. Ковачева, Т. Генчева. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак, С., 1983.

²⁹ М. Тихова. Сложните думи в езика на Г. Цамблак, К. Костенечки и Й. Бдински — Годишник на ВПИ — Шумен, т. I, 1976, с. 11—43.

³⁰ R. Večerka. K problematice vět s jmenným a sponově jmenným přísudkem v staroslověnině. Byzantinoslavica, IX, 172—278.

³¹ Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV в. — Похвално слово за Евтимий, С., 1971: 55—90.

³² М. Тихова. Синтактични конструкции с членоподобно употребеното относително местоимение иже, иаже, юже в езика на Г. Цамблак, К. Костенечки и Й. Бдински — Годишник на ВПИ — Шумен, т. II, 1978: 179—206.

- ³³ М.Тихова. Пак там., с. 179—206.
- ³⁴ E. We i h e r. *Die Dialektik* ... s. 98—99
- ³⁵ E. We i h e r. *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus* ... s. 242—243
- ³⁶ L. S a d n i k. *Des Hl. Johannes von Damaskus* ... 1981, MLS T. XIV(V,2), S. 104
- ³⁷ E. We i h e r. *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus* ... s. 242—243
- Е. В а й е р, Х. М и к л а с. Преводачески похвати в Богословието на Йоан Екзарх в сравнение с по-късни паралелни преводи — *Старобългарска литература*, 19, 1986, с. 53.
- ³⁸ L. S a d n i k. *Des Hl. Johannes von Damaskus* ... 1981, MLS T. XIV(V,2), S. 104
- ³⁹ H. B o i s s i n. *Manassès moyen-bulgare, étude linguistique*, Paris 1946.
- ⁴⁰ М. Т и х о в а. Към синтаксиса на Римския патерик — *Старобългаристика*, 3, 1989, с. 42—52.
- ⁴¹ П. Д и н е к о в, К. К у е в, Д. П е т к а н о в а. Христоматия по старобългарска литература, С. 1967, с. 357 и 359.
- ⁴² Ив. Г ъ л ъ б о в. Избрани трудове ... с. 323—324.